

چالش معماری مسکونی منطقه قفقاز

شروین گودرزیان
کارشناس ارشد معماری منظر
shervin.goodarzian@gmail.com

چکیده

از آنجاکه معماری سکونت از بارزترین نمودهای زندگی انسان در شهر و به ویژه منظر یک سرزمین محسوب می‌شود، بررسی و پرداختن به آن می‌تواند تحولات و تأثیرات صورت گرفته در زندگی و جامعه آن سرزمین را مشخص کند. پژوهش صورت گرفته در زمینه خانه‌ها و مجتمع‌های مسکونی منطقه قفقاز شامل کشورهای گرجستان و ارمنستان در سال ۲۰۱۴ میلادی، نشان می‌دهد هرچند شاهد ساخت و سازهایی از ساختمان‌های عمومی و حکومتی در این منطقه هستیم، اما تغییر یا تحولی در ایجاد مجتمع و خانه‌های مسکونی مشاهده نمی‌شود یا بسیار کم‌رنگ است. بناهایی که امروزه برای سکونت مورد استفاده قرار می‌گیرند، محصول دوره کمونیسم است و با گذر زمان، با توجه به نیاز مردم و نحوه زندگی جدید با همان کالبد قبلی به‌روز شده و ملحقاتی به آن افزوده شده است. با بررسی روند تغییرات معماری مسکونی در سه دوره سنت، کمونیسم و استقلال مشخص می‌شود کمونیسم به عنوان یک تفکر تأثیرگذار با واردکردن معماری دستوری در حوزه سکونت، علاوه بر ایجاد زیرساخت‌های سکونتی، موجب ایجاد سیری یکنواخت در این معماری شده است. این دوره ضمن تأمین مسکن از لحاظ کمی، تنوع سکونتی را از میان برده و ساختاری یکسان را در معماری سکونت تزریق کرده است. ادامه این شیوه پس از استقلال و حرکت به سمت جهانی‌سازی صرفاً نمایشی، باعث شده اقدامات در این زمینه حداقلی بوده و یا تغییرات بنیادی نداشته باشد. از سوی دیگر اقتصاد نامناسب جامعه، موجب شده مردم توان ساخت خانه‌های جدید را نداشته باشند و تمامی این عوامل معماری سکونت منطقه قفقاز را در اغماء و سکون برده است.

واژگان کلیدی

معماری مسکونی، منطقه قفقاز، سکون، کمونیسم.

مسکونی است.

از لحاظ کمی و بر اساس حجم ساخت و سازهایی که در این منطقه صورت گرفته، میزان تغییرات و ایجاد خانه‌ها و مجتمع‌های مسکونی بسیار ناچیز بوده است. از نظر کیفی نیز در مقابل دگرگونی‌هایی که در سایر انواع معماری صورت گرفته، به مسکن این منطقه پرداخته نشده است. یکنواختی و سکون در این حوزه، این سؤال را مطرح می‌کند: "چرا با وجود تغییر و تحولات در معماری دوره مدرن منطقه قفقاز، معماری مسکونی تغییر چندانی نداشته است و در اغماء به سر می‌برد؟" به منظور یافتن پاسخ این پرسش، پژوهش پیش رو در تلاش است با مشاهده نمونه‌های موردی در کشورهای گرجستان و ارمنستان و بررسی عوامل اثرگذار بر تاریخ معماری سکونت منطقه قفقاز، مسایل مربوط به آن را تشریح کند.

است (تصاویر ۱ و ۲).

• معماری مسکونی دوره کمونیسم

روند ساخت و ساز مسکن در دوره کمونیسم کاملاً متحول می‌شود و با توجه به دستوری شدن عمومی معماری، شاهد به وجود آمدن دو نوع بنای مسکونی هستیم؛ نوع اول، خانه‌هایی که بیشتر در روستاها و شهرهای کوچک ساخته شده و بناهایی مکعبی با سقف‌های شیروانی هستند. مسکن این دوره در دو طبقه ساخته شده و همچون نمونه‌های دوره سنت دارای ایوانی در دور تا دور بنا هستند. نوع دوم، بلوک‌ها یا مجتمع‌های مسکونی است که اغلب در شهرهای متوسط و بزرگ وجود دارند. این ساختمان‌ها به صورت پیش‌ساخته و با استفاده از مصالح نوین بنا شده‌اند. از نظر کالبدی این بلوک‌ها به صورت مکعب مستطیل‌هایی در حداکثر پنج طبقه ساخته می‌شوند و مجموعه‌ای از چند واحد مسکونی را در بر گرفته که با پلکان‌های مرکزی به یکدیگر مرتبطند. در این نوع بناها دیگر از ایوان اثری نیست، بلکه هر واحد تراسی جداگانه دارد که از نما بیرون زده و تنها عنصر برون‌گرای این مجتمع‌های مسکونی به شمار می‌رود (تصویر ۳). کمرنگ شدن نقش فضاهای مشترک و پایین آمدن کیفیت فضایی خانه‌ها از تغییرات عمده‌ای است که در این دوره روی می‌دهد.

با بررسی تغییرات ساختاری معماری مسکونی، متوجه تأثیر بسزای دوره کمونیسم به عنوان یک مکتب اثرگذار در زندگی مردمان این منطقه می‌شویم. از مهم‌ترین اقدامات ایدئولوژیکی این دوره می‌توان به دستوری شدن معماری در کنار همه نظام‌های حاکم بر زندگی مردم اشاره کرد که شامل معماری مسکونی نیز شده است. این قطع ارتباط با سنت و گذشته، ساختار و فرم حاکم بر خانه‌های سنتی را به حاشیه راند. در این زمان الگویی جدید ایجاد شد که به همراه صنعتی شدن و با شاخصه عدم وجود تنوع در نواحی

پژوهش در باب معماری مسکونی هر منطقه به دلیل تأثیرپذیری بسیار از نحوه زندگی ساکنان، اهمیت زیادی در شناخت تحولات فرهنگ ملل مختلف دارد. به دلیل تأثیر و تأثر متقابل معماری مسکن در ساخت جامعه، تحلیل و بررسی آن می‌تواند جنبه‌های بسیاری از روند تغییرات جامعه در یک حوزه جغرافیایی را مشخص سازد.

معماری امروز منطقه قفقاز، به ویژه در کشورهای گرجستان و ارمنستان، شاهد حرکت به سوی جهانی‌سازی و به اصطلاح مدرن شدن است؛ تا آنجا که در برخی شهرها هزینه‌های کلانی برای ایجاد ساختمان‌های عمومی مدرن صرف شده است.

اما تأملی بیشتر در تغییرات ساختاری معماری مسکونی این منطقه، نشان دهنده این است که این نوع معماری، روندی متفاوت را برخلاف انواع دیگر معماری طی کرده و آن نوعی سکون و ثبات در معماری

فرضیه: تأثیرات ناشی از حاکمیت مکتب کمونیسم در کشورهای ارمنستان و گرجستان، پیروی سیاست حاکم دوره استقلال از دوره پیشین و حرکت نمایشی به سمت جهانی‌شدن، معماری مسکن در شهرهای منطقه قفقاز را به رکود کشانیده است.

تغییرات ساختاری معماری مسکونی منطقه قفقاز

روند تحولات معماری مسکن منطقه قفقاز را می‌توان در سه دوره سنت (پیش از کمونیسم)، کمونیسم و استقلال (از ۱۹۹۲ به بعد) مورد بررسی قرار داد. با تحلیل نقش هر یک از عوامل اثرگذار بر این معماری روند و رویه حاکم بر این تحولات که امروز منجر به معماری مسکونی موجود شده است مشخص می‌شود:

• معماری مسکونی دوره سنت

از مسکن دوره سنت، نمونه‌های بسیاری باقی نمانده و این موضوع ناشی از تخریب بسیاری از بافت‌های شهری گذشته در زمان کمونیسم است تا با فراموش کردن هویت ملت‌ها، اندیشه یکپارچه‌سازی خود را اعمال کند. اما با توجه به بازسازی بافت‌های قدیمی^۲ مانند تفلیس و خانه‌های سنتی از جمله خانه‌ای که استالین در آن زاده شد^۳، شاهد هستیم ساختار کلی خانه‌های این دوره، بنایی با پلان چهارضلعی و ایوانی‌ست که در یکی از جبهه‌های آن واقع شده است.

ایوان در این دوره به عنوان یکی از عناصر مهم خانه‌های مسکونی که ارتباط ساکنین با شهر و دیگر واحدهای همسایگی از طریق آن برقرار می‌شده، سبب برون‌گرایی فضاهای مسکونی شده است.

از سوی دیگر شکل‌گیری این ابنیه به صورت ارگانیک، تنوع بسیاری را در پلان و نما موجب شده و به دلیل ساخته شدن براساس سبک زندگی مردم از کیفیت فضایی بالایی برخوردار است. مصالح مسکن این دوره بوم‌آورد بوده و از جنس آجر و چوب

تصویر ۱. خانه حفاظت شده استالین، یکی از نمونه‌های خانه‌های دوره سنت در منطقه قفقاز بشمار می‌رود. گوری، گرجستان. عکس: شروین گودرزیان، آرشیو مرکز پژوهشی نظر، ۱۳۹۲.

از دیگر اتفاقات تأثیرگذار در دوره کمونیسم، کمرنگ شدن نقش مردم در شهرهای سوسیالیستی به واسطه از میان رفتن ساختار اجتماعی است که جدا شدن زندگی مسکونی از زندگی شهری را در این دوره حاصل کرده است.

توجه صرف به اسکان دادن مردم و تلاش برای عدم شکل‌گیری تشکل‌های مردمی، عدم توجه به کیفیت فضای مسکونی را منجر شده است. به بیان دیگر بلوک‌های آپارتمانی فاقد جذابیت که در اکثر این شهرها دیده می‌شود، با هدف ساخت مسکن ارزان قیمت کارگری شکل گرفته است (عسکرزاده و خادمی، ۱۳۸۹).

بررسی اقدامات دوره کمونیسم مشخص می‌کند اگرچه تصمیمات این دوره زبرساخت‌هایی را در عرصه سکونت این منطقه موجب شده و معضل سکونت مردمان کشورهای ارمنستان و گرجستان را به میزان زیادی برطرف کرده است، اما اصول مکتب کمونیسم و وارد کردن معماری دستوری باعث شده معماری مسکونی در اولویت‌های پایین‌تر قرار گیرد و تنوع و کیفیت فضاها و خانه‌های

مسکونی خود را نشان داد (کسروی، ۱۳۸۹). از یک سو حرکت به سمت اقتدارگرایی و شهرهای پرشکوه، ایجاد مجتمع‌های مسکونی عظیم و تأمین مسکن مردمان و از سوی دیگر بالا رفتن سرعت ساخت، یکسان‌سازی و ورود الگوهای مشابه در ساخت مجتمع‌های مسکونی و از میان بردن تزئینات باعث شد کمیت واحدهای مسکونی هرچه بیشتر افزایش پیدا کند، اما از کیفیت فضایی آنها کاسته شود. این مسئله ناشی از اهمیت "تولید" به عنوان مهم‌ترین عامل شکل‌گیری شهرهای سوسیالیستی است (Tosics, 2004). همچنین توجه بیش از حد به معماری حکومتی و نمایش اقتدار موجب شد بیشترین تحولات در ساختمان‌های حکومتی، اداری و فضاهای شهری اتفاق افتد و مسئله سکونت در شهرهای سوسیالیستی در اولویت‌های بعدی قرار گیرد. این امر نیز افت کیفی سکونت را دوچندان کرده است؛ تا آنجا که محله‌های مسکونی این شهرها، یکسان، ارزان قیمت، قابل استفاده برای همه اقشار و با حداقل امکانات بود (آتشین‌بار، ۱۳۸۹).

تصویر ۲. خانه‌های موجود در بافت تاریخی شهر تفلیس که براساس الگوهای ساختاری دوره سنت بازسازی شده‌اند. نشان از برونگرایی خانه‌ها و نقش مهم ایوان در معماری مسکونی این دوره دارد. تفلیس، گرجستان.
عکس: شروین گودرزیان، آرشیو مرکز پژوهشی نظر، ۱۳۹۲.

اشاره کرد (تصاویر ۴). همچنین تبدیل طبقه همکف به واحدهای تجاری از دیگر تغییرات جزئی است که به خاطر نوع سازه بناها، پلکان‌هایی را هم برای دسترسی مردم به این واحدها ملحق کرده و علاوه بر تغییرات عملکردی، تغییرات کالبدی را نیز موجب شده است (تصویر ۵). از سوی دیگر، هر چند میزان ساخت و سازهایی که در زمینه معماری مسکونی در کشورهای گرجستان و ارمنستان صورت می‌گیرد بسیار کم است؛ اما همین بناهای جدید هم از ساختار دوره پیشین پیروی می‌کنند و نمی‌توان تحولی در آنها مشاهده کرد. مجتمع‌های مسکونی که تحت عنوان معماری مدرن در این منطقه ساخته می‌شوند، فارغ از تزئینات و حذف نماهای کاذب، براساس همان کالبد و معماری دوره کمونیسم بنا شده‌اند. این مسئله تا آنجا قوت می‌گیرد که مجتمع‌های مسکونی موجود در شهر ایروان کاملاً مشابه دوره پیشین ساخته می‌شوند و تفاوتی میان آنها نمی‌توان قائل شد (تصاویر ۶). این امر باعث شده علاوه بر یکسان شدن ساختمان‌های مسکونی از کیفیت سکونت

مسکونی به حداقل خود برسد.

• معماری مسکونی پس از استقلال

در این دوره تغییر یا تحول کالبدی چشمگیری در بناهای مسکونی یا خانه‌های منطقه قفقاز اتفاق نمی‌افتد؛ تا آنجا که ساختمان‌های مسکونی این دوره را می‌توان همچنان محصول دوران کمونیسم دانست. تا آنجا که می‌توان عنوان کرد اکثر آپارتمان‌های مسکونی فقط به صورت نمادین تعمیر شده‌اند (Sargsyan, 2013). در این دوره با توجه به افزایش نیاز مردم و تزریق برخی کاربری‌های دیگر به این بناها، تغییراتی در مجتمع‌های مسکونی روی داده که هیچ‌یک به صورت بنیادی نبوده و به افزودن الحاقاتی به بنا محدود شده است. بناهای مسکونی این دوره همان ساختمان‌های بجا مانده از دوران کمونیسم هستند که با ایجاد تغییرات جزئی برای زندگی امروزه بکار می‌روند. به عنوان نمونه می‌توان از تبدیل تراس‌های مجتمع‌های مسکونی به مکانی برای قرارگرفتن تجهیزات نوین

تصویر ۳. تراس، تنها عنصر برون‌گرا در واحدهای مسکونی دوره کمونیسم محسوب می‌شود. کوبولتی، گرجستان. عکس: شروین گودرزیان، آرشیو مرکز پژوهشی نظر، ۱۳۹۲.

این منطقه نیز کاسته شود.

یکی از عوامل ثابت ماندن رشد و تحول بناهای مسکونی را می‌توان رشد جمعیت این کشورها در دوره استقلال دانست. پژوهش‌های جمعیتی نشان می‌دهند رشد جمعیت این منطقه پس از سرنگونی کمونیسم روندی نزولی و گاه منفی داشته است. تا آنجا که گرجستان با ۰/۱ درصد و ارمنستان با ۰/۴ درصد، کمترین میزان رشد طبیعی جمعیت را در منطقه آسیای جنوب غربی در سال ۲۰۰۶ میلادی داشته‌اند (نوراللهی و فتحی، ۱۳۸۷). هرچند شاید رشد جمعیت این دو کشور در سالیان جدید، اندکی افزایش داشته اما گرجستان همچنان جزو ده کشوری است که بیشترین رشد منفی جمعیت را دارد (عصر ایران، ۱۳۹۰). از طرفی اگرچه رشد کم جمعیت را می‌توان از دلایل رکود معماری سکونت منطقه قفقاز از لحاظ کمی دانست، اما این مسئله دلیل محکمی بر کیفیت پایین فضاهای مسکونی نمی‌تواند باشد و باید به دنبال عوامل اثرگذار دیگری بر معماری مسکونی این منطقه بود. سیاست‌های دولت و

ضعف مدیریتی در حوزه مسکن نیز از دیگر دلایل این اتفاق است. تا آنجا که پس از سرنگونی شوروی سابق هنوز نظام مدیریتی مسکن جدید به طور کامل شکل نگرفته است (Varosyan, 2010 & Stepanyan). مهم‌ترین اقدام مدیریتی این دوره، انتخاب معماری پیشین در عرصه سکونت است. همچنین معماری امروز قفقاز با رویکرد جهانی‌سازی، به شدت فرمال و نمایشی برخورد کرده و این جریان هم برخلاف اقدامات مدیریت شهری، در حیطه معماری مسکونی روی نداده است. رویکرد موجود بیشتر شامل بناهای اداری، حکومتی و فضاهای شهری بوده که میزان توجه به این بناها مشهود است. بدین ترتیب نقش مسکن و پرداختن به معماری مسکونی، هرچه کمرنگ‌تر شده و به صورت اصولی و بنیادی به مقوله آن پرداخته نشده است.

از سوی دیگر به دلیل تأثیر شدیدی که این حرکت چکشی^۴ در عکس‌العمل مردم نسبت به اقدامات دولت دارد، این امکان نیز وجود دارد که سیاست حاکم ترجیح می‌دهد این تحولات را

تصویر ۴ الف

تصویر ۴ ب

تصویر ۴ ج

تصویر ۴. اکثر ساختمان‌های مسکونی دوره استقلال همان مجتمع‌های مسکونی دوره کمونیسم هستند که با تغییرات جزئی به روز شده‌اند. از این تغییرات می‌توان به اختصاص تراس برای قرارگرفتن وسایل جدید مورد نیاز واحدهای مسکونی اشاره کرد. ۴ الف. زوگدیدی، گرجستان. عکس: شروین گودرزیان، آرشیو مرکز پژوهشی نظر، ۱۳۹۲.

۴ ب. وانادزور، ارمنستان. عکس: شروین گودرزیان، آرشیو مرکز پژوهشی نظر، ۱۳۹۲.

۴ ج. باتومی، گرجستان. عکس: شروین گودرزیان، آرشیو مرکز پژوهشی نظر، ۱۳۹۲.

در حوزه مسکن وارد نکنند. زیرا به خاطر ارتباط تنگاتنگ این معماری با زندگی مردم، هر تغییر اساسی در این حوزه می‌تواند با مخالفت مردم و یا شکست مواجه شود. از دیگر تأثیرات دوره استقلال می‌توان به اقتصاد جامعه اشاره کرد. با وجود تمام تلاش دولت‌های این منطقه برای مطرح کردن خود به عنوان کشورهای مدرن و پیشرفته، وضعیت اقتصادی جامعه چندان مناسب نیست. در واقع در این ناحیه، مردم از سطح اقتصادی بالایی برخوردار نیستند و بیشتر اقشار جامعه از لحاظ مالی در سطح عادی قرار

تصویر ۵. تبدیل واحدهای همکف مسکونی به کاربری تجاری و الحاق پلکان به ساختمان‌های مسکونی از دیگر تغییرات جزئی عملکردی و کالبدی در دوره استقلال است. ایروان، ارمنستان. عکس: شروین گودرزیان، آرشیو مرکز پژوهشی نظر، ۱۳۹۲.

تصویر ۶ الف

تصویر ۶ ب

تصویر ۶. ساختمان‌های مسکونی ساخته شده در دوره استقلال به لحاظ ساختاری تحولات بنیادی نداشته‌اند و از دوره پیشین پیروی می‌کنند.
۶ الف. کوتایسی، گرجستان. عکس: شروین گودرزیان، آرشیو مرکز پژوهشی نظر، ۱۳۹۲.
۶ ب. ایروان، ارمنستان. عکس: شروین گودرزیان، آرشیو مرکز پژوهشی نظر، ۱۳۹۲.

دارند تا آنجا که یکی از دلایل مهاجرت مردم وضع نامناسب اقتصادی عنوان شده است (آناج، ۱۳۹۲). این مسئله موجب شده نقش و قدرت دولت در تحولات معماری و شهرسازی، بیشتر از افراد جامعه در ساخت یا بازسازی خانه‌هایشان باشد. بررسی این عوامل نشان می‌دهد دولت‌ها و سیاست‌حاکم در دوره استقلال به عنوان عنصری قدرتمند توانسته میزان تحولات حوزه سکونت منطقه را کنترل کرده و نقشی اساسی در آن داشته باشد. این اقدامات علاوه بر اینکه از حرکت منطقه به سمت جهانی نشأت می‌گیرد، حساسیت تغییرات حوزه مسکن را نیز مشخص می‌کند.

نتیجه‌گیری

پدیده عبارت است از:

۱. میزان رشد کم جمعیت کشورهای ارمنستان و گرجستان
۲. اقدامات دوره کمونیسم از جمله سنت‌گرایی، اقتدارگرایی و ایجاد عدالت اجتماعی خاص این دوره
۳. سیاست حاکم در دوره استقلال به واسطه تسلط همه‌جانبه بر ساخت مسکن با پیروی از دوره پیشین
۴. حرکت به سمت جهانی‌سازی صرفاً نمایشی در حوزه معماری عمومی، مدیریت شهری و فراموشی مسکن در این حیطه به طور کلی این عوامل، کاهش کیفیت فضای مسکونی و مرگ تدریجی سکونت را موجب شده و معماری سکونت منطقه قفقاز را در اغماء فرو برده است.

بررسی روند تحولات معماری مسکونی در منطقه قفقاز، مشخص می‌کند معماری مسکونی در این منطقه پس از دوره کمونیسم، دچار تحولی سریع شده که دو نوع بنا با ویژگی‌های معماری خاص را دیکته کرده است. از سوی دیگر نشان‌دهنده نوعی ایستایی و سکون در معماری مسکونی دوره استقلال است (جدول ۱).

پژوهش در حوزه مسکن کشورهای گرجستان و ارمنستان با توجه به سیر تغییرات ساختاری در دوره‌های مختلف تاریخی، تحولات و چالش‌های گوناگونی را مشخص می‌سازد که به دلایل مختلف روی داده است. اما مهم‌ترین اتفاقی که در معماری سکونت این منطقه به وقوع پیوسته، ایجاد نوعی سکون یا ایستایی است. با توجه به مشاهدات و بررسی‌های صورت گرفته، متوجه می‌شویم علل این

جدول ۱. مقایسه تحولات ساختاری معماری مسکونی منطقه قفقاز (گرجستان و ارمنستان). مأخذ: نگارنده، ۱۳۹۲.

<p>۱. حضور ایوان (تراس) به عنوان عنصری برون‌گرا ۲. پلان مربع شکل به ویژه در خانه‌های روستایی</p>	<p>ویژگی‌های مشترک سه دوره (سنت، کمونیسیم و استقلال)</p>	
<p>۱. شکل‌گیری به صورت ارگانیک ۲. دارا بودن تنوع بسیار در ظاهر و روابط فضایی ۳. شکل‌گیری براساس نیاز زندگی مردم ۴. استفاده از مصالح بوم‌آورد</p>	<p>سنت</p>	<p>وجوه تمایز سه دوره</p>
<p>۱. شکل‌گیری بر اساس معماری دستوری ۲. دارا بودن یکنواختی در ظاهر و روابط فضایی ۳. استفاده از مصالح صنعتی ۴. تبدیل ایوان به تراس در بلوک‌های مسکونی</p>	<p>کمونیسیم</p>	
<p>۱. افزوده شدن الحاقات جانبی ۲. تغییر کاربری طبقات همکف بلوک‌های مسکونی به تجاری</p>	<p>استقلال</p>	

پی‌نوشت

۱. در این مقاله، منظور از اگما یا سکون در معماری مسکونی، صرفاً ثابت ماندن بناهای مسکونی از لحاظ کمی نیست، بلکه نابسامانی مسکن، عدم کیفیت و تنوع فضایی معماری مسکونی مدنظر است.
۲. این اقدامات نوسازی و بازسازی هرچند متعلق به زمان معاصر بوده، اما با توجه به الگوبرداری از دوره سنت صورت گرفته است.
۳. این خانه در شهر گوری گرجستان است که امروزه تحت عنوان موزه مورد حفاظت قرار می‌گیرد.
۴. منظور از حرکت چکشی، حرکت اقتدارگرایی سیاست‌های حاکم منطقه قفقاز به سمت جهانی‌سازی در عرصه معماری، شهرسازی و مدیریت شهری است.

فهرست منابع

- آتشین‌بار، محمد. (۱۳۸۹). تعارض اندیشه و عمل در منظر شهر عشق آباد. مجله منظر، ۲(۶): ۷۱-۷۳.
- آناج. (۱۳۹۲). فرار شدید جمعیتی در ارمنستان. قابل دسترس در: www.tnews.ir/khabar/EY3F16236454.html (تاریخ مراجعه: ۱۳۹۲/۰۷/۱۰).
- عسکرزاده، محمدحسین و خادمی، شهرزاد. (۱۳۸۹). بررسی تطبیقی الگوی سکونت در برلین شرقی و دوشنبه. مجله منظر، ۲(۶): ۶۸-۷۰.
- عصر ایران. (۱۳۹۰). ده کشوری که بیشترین رشد منفی جمعیت را دارند. قابل دسترس در: www.asriran.com/fa/news/178099 (تاریخ مراجعه: ۱۳۹۲/۰۷/۲۲).
- کسروی، رضا. (۱۳۸۹). بررسی دو الگوی سنتی و حکومتی در آسیای میانه. مجله منظر، ۲(۶): ۶۶-۶۷.
- نوراللهی، طه و فتحی، الهام. (۱۳۸۷). چشم‌اندازی به شاخص‌های جمعیتی منطقه آسیای جنوب غربی و جایگاه ایران در منطقه، سال ۱۳۸۵. فصلنامه جمعیت (۶۴/۶۳): ۶۰-۲۷.
- Sargsyan, T. (2013). Residential environmental conditions on housing estates in Yerevan. *Hungarian Geographical Bulletin*, 1(62): 121-130.
- Stepanyan, H. & Varosyan, A. (2010). *Armenia housing study*. Available at: http://www.habitat.org/lc/eurasia/pdf/armenia_housing_study.pdf (accessed 07 October 2013).
- Tosics, I. (2004). *Determinants and Consequences of Spatial Restructuring in Post-Socialist Cities*, conference: "Winds of Change: Remaking post-Communist", University of Illinois, June 18-19.